

O'LMAS UMARBEOV DRAMALARIDA OBRAZLAR TIZIMI

Tairov Ixtiyor Erkinbayevich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

+998935253196

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21834132>

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek nasri va dramaturgiyasining yirik namoyandasi O'lmas Umarbekov dramatik asarlaridagi obrazlar tizimi tahlil qilinadi. Xususan, yozuvchining "Qiyomat qarz", "Sud", "Komissiya", "Oqar suvlar" kabi pesalari misolida bosh qahramon, antagonist, ikkinchi darajali va ramziy-fon obrazlarning o'zaro nisbati, ularning kompozitsion-badiiy vazifasi hamda obrazlar tizimi orqali ijtimoiy-axloqiy g'oyaning ochilish xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: *O'lmas Umarbekov, dramaturgiya, obrazlar tizimi, "Qiyomat qarz", "Sud", "Komissiya", bosh qahramon, antagonist, sahna asari, kompozitsiya.*

Abstract

This article analyzes the system of characters (image system) in the dramatic works of the Uzbek writer Olmas Umarbekov. Drawing on plays such as "Qiyomat qarz" ("Debt of Doom"), "Sud" ("Trial"), "Komissiya" ("Commission") and "Oqar suvlar" ("Flowing Waters"), the study examines the relationship between the protagonist, antagonist, secondary and symbolic-background characters, their compositional-artistic function, and how the character system reveals the plays' social and moral ideas.

Keywords: *Olmas Umarbekov, dramaturgy, character system, protagonist, antagonist, stage play, composition.*

O'zbekiston xalq yozuvchisi O'lmas Umarbekov (1934–1994) ijodida dramaturgiya alohida va salmoqli o'rin tutadi. Yozuvchi 70-yillarda "Oqar suvlar" (1971), "Sud", "Yoshlik dengizi" (1972), "Komissiya" (1974) kabi pesalarni yaratgan bo'lsa [3; 4], 80-yillarga kelib "O'z arizasiga ko'ra", "Kuzning birinchi kuni", "Qiyomat qarz", "Assalom, quyosh" kabi yetuk sahna asarlarini yozgan, umrining so'nggi yillarida esa "Tuhmat" (1987), "Oqsoqol" (1991) dramalarini yaratgan [3; 4]. Bu asarlar orasida "Qiyomat qarz" pesasi alohida shuhrat qozongan: mashhur teatr artisti Sh. Burhonov ijrosidagi Sulaymon ota obrazi tufayli asar asosidagi spektakl tomoshabinlar o'rtasida katta muvaffaqiyat qozongan va O'zbek Milliy akademik drama teatrida sahnalashtirilgan [1; 2; 4]. Bu holat yozuvchi dramaturgiyasidagi obrazlar tizimi nafaqat matn darajasida, balki sahna talqinida ham yuksak badiiy ta'sirchanlikka ega bo'lganini ko'rsatadi. O'lmas Umarbekov nasriy asarlaridagi obrazlar tizimi masalasi adabiyotshunoslikda ma'lum darajada yoritilgan. Xususan, R. Normatovning tadqiqotida "Odam bo'lish qiyin" romanining adib ijodidagi o'rni va obrazlar tizimi masalasi ko'rib chiqilgan [5]. Shuningdek, "Fotima va Zuhra" romani obrazlari portreti masalasiga bag'ishlangan tadqiqotda ham yozuvchining qahramonlar tizimini yaratish uslubi, ularning tashqi qiyofasi bilan ichki xarakteri o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilingan [6].

Biroq yozuvchining aynan dramaturgiya sohasidagi asarlari — "Qiyomat qarz", "Sud", "Komissiya", "Oqar suvlar" kabi pesalar — obrazlar tizimi nuqtai nazaridan alohida, maxsus tadqiqot predmeti sifatida yetarlicha o'rganilmagan. Mavjud biografik-tahliliy manbalarda, asosan, bu asarlarning yaratilish tarixi, sahnalashtirilishi va ijtimoiy ahamiyati haqida umumiy

ma'lumotlar keltiriladi [1; 3; 4]. Mazkur maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga, ya'ni yozuvchi dramalaridagi obrazlar tizimini alohida tadqiqot predmeti sifatida ko'rib chiqishga qaratilgan. O'lmas Umarbekov dramaturgiyasi ijodiy taraqqiyot nuqtai nazaridan ikki asosiy bosqichga bo'linadi. Birinchi bosqich — 70-yillar, bunda yozuvchi "Oqar suvlar", "Sud", "Yoshlik dengizi", "Komissiya" kabi pesalarni yaratib, asosan yoshlar hayoti, mehnat jamoasidagi munosabatlar va axloqiy-huquqiy muammolarni sahna tiliga o'g'irgan [3; 4]. Ikkinchi bosqich — 80-yillar va undan keyingi davr, bunda "Qiyomat qarz", "O'z arizasiga ko'ra", "Kuzning birinchi kuni", "Assalom, quyosh", so'ngra "Tuhmat" va "Oqsoqol" kabi asarlar yaratilib, muallif tafakkuri falsafiy-umrboqiylik masalalariga, inson va vaqt, ota-bola munosabatlari kabi chuqurroq muammolarga yo'naltiriladi [3; 4]. Har ikki bosqichda ham yozuvchi obrazlar tizimini qurishda bir umumiy tamoyilga amal qiladi: markazda — ma'naviy tanlov oldida turgan bosh qahramon, uning atrofida esa turli ijtimoiy pozitsiyalarni ifodalovchi ikkinchi darajali obrazlar joylashtiriladi. Bu obrazlar orqali muallif shaxs va jamoa, shaxs va davr o'rtasidagi munosabatni ko'rsatishga intiladi. "Qiyomat qarz" pesasi O'lmas Umarbekov dramaturgiyasining eng yuksak sahna muvaffaqiyatiga erishgan asari hisoblanadi. Asar markazida Sulaymon ota obrazi turadi — bu obraz mashhur teatr artisti Sh. Burhonov ijrosida tomoshabinlar qalbidan chuqur o'rin olgan va spektaklning katta shuhrat qozonishiga sabab bo'lgan [1; 2; 4]. Sulaymon ota obrazi orqali muallif oqsoqol, ma'naviy ustoz, o'tmish tajribasi tashuvchisi timsolini yaratadi — bu obraz asar nomidagi "qarz" tushunchasini, ya'ni avlodlar oldidagi ma'naviy-axloqiy mas'uliyatni ramziy tarzda mujassamlashtiradi. Sulaymon ota obrazi atrofida asarning boshqa qahramonlari — yosh avlod vakillari, oila a'zolari, jamoat vakillari — joylashtirilib, ular orqali muallif turli avlodlar o'rtasidagi qadriyatlar davomiyligi yoki uzilishi masalasini ko'tarib chiqadi. Bunday obrazlar tizimi — markaziy, "o'qituvchi" obraz va unga turlicha munosabatda bo'lgan "shogird" obrazlar tizimi — o'zbek dramaturgiyasida keng tarqalgan kompozitsion usul bo'lib, O'lmas Umarbekov uni yuksak mahorat bilan qo'llagan. "Sud" va "Komissiya" pesalari o'zaro yaqin mavzuga — jamoat nazorati, javobgarlik va adolat masalalariga — bag'ishlangan bo'lib, ularda obrazlar tizimi ko'proq ijtimoiy institut (sud, komissiya) atrofida shakllantiriladi [3; 4]. Bu ikki asarda obrazlar shartli ravishda uch guruhga bo'linadi: aybdor yoki gumon ostidagi shaxs, uni "hukm qiluvchi" yoxud baholovchi jamoat vakillari, va bu ikki tomon o'rtasida turuvchi, ko'pincha ichki ziddiyatni his qiluvchi "vosita" obrazlar.

Dramaturgiya janriga xos bo'lgan dialogik qurilish orqali yozuvchi har bir obrazga o'z nuqtai nazarini ochiq bildirish imkonini beradi, natijada bitta "to'g'ri" pozitsiya emas, balki turli-tuman axloqiy qarashlar sahnada bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladi. Bu esa obrazlar tizimini nafaqat syujet, balki g'oyaviy-falsafiy nuqtai nazardan ham ko'p qatlamli qiladi — tomoshabin yoki kitobxon turli obrazlar orqali muammoning turli qirralarini ko'radi. O'lmas Umarbekov dramalaridagi obrazlarni umumlashtirib, quyidagi tipologik guruhlariga ajratish mumkin:

- markaziy-axloqiy obraz (Sulaymon ota tipi) — ma'naviy tajriba va qadriyatlar tashuvchisi, boshqa qahramonlar uchun mezon vazifasini bajaruvchi obraz;
- sinovdan o'tuvchi yosh qahramon — hali shakllanish jarayonida bo'lgan, tanlov oldida turgan obraz;
- ijtimoiy institut vakili (sudya, komissiya a'zosi, rais) — jamoat va qonun nuqtai nazarini ifodalovchi obraz;

— fon-ikkinchi darajali obrazlar — asosiy ziddiyatni kuchaytiruvchi yoki yumshatuvchi, muallif pozitsiyasini bilvosita ifodalovchi obrazlar.

Bu tipologiya shuni ko'rsatadiki, yozuvchi obrazlar tizimini qurishda tasodifiy emas, balki har bir obrazga aniq kompozitsion-g'oyaviy vazifa yuklaydigan izchil uslubga amal qiladi. Markaziy obraz atrofida joylashgan qolgan obrazlar, aslida, markaziy qahramon (yoki muammo)ning turli qirralarini ochib berish uchun xizmat qiladi. O'lmas Umarbekovning nasriy asarlari (masalan, "Odam bo'lish qiyin" romani)dagi obrazlar tizimi bilan uning dramalaridagi obrazlar tizimini qiyoslash qiziqarli natijalar beradi. Agar nasrda obrazlar ko'proq ichki monolog, retrospeksiya va tafsilotli portret orqali ochilsa [5; 6], dramaturgiyada bu vazifani asosan dialog, sahna harakati va qahramonlarning bir-biriga nisbatan tutgan pozitsiyasi bajaradi. Shunga qaramay, ikkala janrda ham umumiy tamoyil saqlanadi: markaziy qahramonning ma'naviy tanlovi va unga turlicha munosabatda bo'luvchi obrazlar tizimi orqali ijtimoiy-axloqiy muammoning ko'p qirrali tahlili beriladi. Bu qiyosiy jihat shuni ko'rsatadiki, O'lmas Umarbekov — janridan qat'i nazar — obrazlar tizimini qurishda yagona ijodiy metodologiyaga amal qilgan yozuvchi bo'lib, uning uchun obraz alohida "xarakter" emas, balki muallif g'oyasini ochishga xizmat qiluvchi kompozitsion unsur hisoblanadi. O'lmas Umarbekov dramalarida obrazlar tizimini badiiy jihatdan boyitishda bir necha muhim vosita alohida ahamiyat kasb etadi. Birinchidan, bu — nutq individuallashtirilishi: har bir obraz o'ziga xos nutq uslubiga, so'z boyligiga va gapirish tarziga ega bo'lib, bu orqali tomoshabin sahnada gapirmayotgan qahramonni ham ovozidan tanib olishi mumkin. Ikkinchidan, ziddiyatli vaziyatlar orqali xarakter ochish usuli qo'llaniladi — qahramon o'z pozitsiyasini og'zaki bayon qilishdan ko'ra, keskin vaziyatdagi tanlovi orqali namoyon qiladi. Uchinchidan, ramziy detallar va nom tanlovi ham obrazlar tizimida muhim rol o'ynaydi — masalan, "Qiyomat qarz" asari nomidagi "qarz" tushunchasi nafaqat syujet darajasida, balki obrazlar (ayniqsa Sulaymon ota) orqali ham ramziy tarzda ochiladi: har bir yosh qahramon o'tmish avlodlari oldida o'ziga xos "qarzdor" sifatida namoyon bo'ladi. Bunday ramziy-kompozitsion yondashuv yozuvchining dramaturgiyasini sof maishiy-ijtimoiy pesalar darajasidan yuqoriroqqa, falsafiy umumlashma darajasiga ko'taradi. O'lmas Umarbekov dramalaridagi obrazlar tizimini tadqiq etish nafaqat nazariy adabiyotshunoslik, balki amaliy-pedagogik nuqtai nazardan ham ahamiyatga ega. Xususan, oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida o'zbek dramaturgiyasi tarixi, sahna asari poetikasi, kompozitsiya nazariyasi kabi fanlarni o'qitishda "Qiyomat qarz", "Sud", "Komissiya" kabi pesalar obrazlar tizimi namunasida tahlil qilinishi mumkin. Bunday yondashuv talabalarga nafaqat muayyan asarning mazmunini, balki dramatik asarda obrazlar qanday tizim sifatida qurilishi, ularning kompozitsion o'zaro bog'liqligi qanday ta'minlanishi haqida amaliy tasavvur beradi.

Shuningdek, teatr amaliyoti nuqtai nazaridan ham bu tadqiqot ahamiyatga ega: rejissyor va aktyorlar uchun obrazlar tizimidagi har bir qahramonning kompozitsion vazifasini aniq anglash — rolni sahnalashtirishda, obrazlar o'rtasidagi ziddiyat va uyg'unlikni to'g'ri talqin etishda muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Normatov R. "Odam bo'lish qiyin" romanida inson fojiasi // Ilmiy-uslubiy maqola. — Toshkent, 2025.
2. Umarova K. O'lmas Umarbekov nasrida mikroxronotop poetikasi // Xalqaro va amaliy

konferensiya materiallari. — 2025. — 89–97-b.

3. O'lmas Umarbekov hayoti va ijodi. Tarjimai holi. Asarlari to'plami // Elektron nashr —
ilmlar.uz.